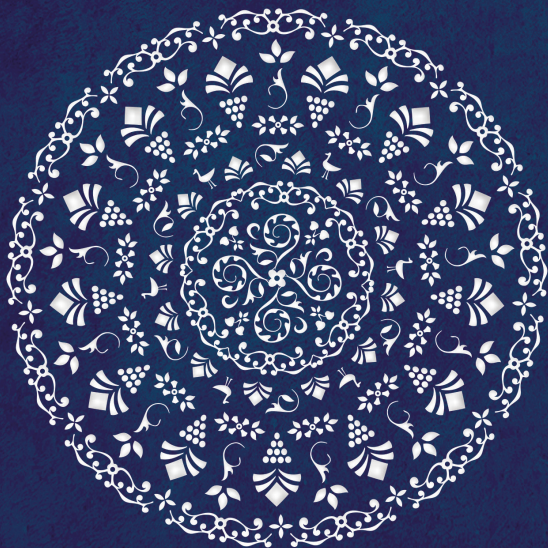

מדריך הלכתי לעשרה בטבת

לשנת תשפ"ג

ב"ה

פתח דבר

בהמשך ל'לוח הלכות ומנהגים' על תשרי, חנוכה, אדר, ניסן, שבועות, וה'מדריך היומי' שיצאו לאור, ע"י 'וועד רבני ליובאוויטש - צרפת' ונערכו ע"י הרב נתנאל לייב שיחי, והתקבלו בברכה בציבור. אנו שמחים להגיש בפניכם 'מדריך הלכתי' ליום צום עשרה בטבת.

המדריך נכתב בלה"ק, ללא תרגום לשפת המדינה, ואי"ה כאשר יתורגם, יצא לאור.

בברכה שיהפכו ימים אלו לשוון ולשמחה.

הרב לוי יצחק פרנקל
עורך

מדריך הלכתי לעשרה בטבת לשנת תשפ"ג

רקע היסטורי: ביום עשירי לחודש טבת בשנת ג' של"ו לברה"ע¹ סמך (צר²) נבוכדנצר מלך בבל על ירושלים³ והביאה במצור ובמצוק⁴ עד רדת חומותיה שנאמר⁵ "ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית (לגלות יהויכין ומלכות צדקיהו שמלך תחתיו) **בחדש העשירי בעשור לחדש לאמר, בן אדם כתב לך את שם היום את עצם היום סמך מלך בבל אל ירושלים**" וזהו תחילת תהליך חורבן בית ראשון⁶ ושני והגלות שלאחריה⁷.

1. סדר הדורות ימות עולם עמ' קצ"ד.

2. לשון רש"י ביחזקאל כ"ד ב'.

3. כדרשת ר"ע בברייתא ראש השנה י"ח, ב (ולא כרשב"י) משום שהעולם נוהג כמותו (ב"י בסי' תקמ"ט ד"ה ור"ע היה דורש). ובביאור הגר"א או"ח סי' תקמ"ט אות א' כתב "ז"ל הרמב"ן בתה"א **והלכתא ומנהג כר"ע**. ור"ל הלכתא משום דאין הלכה כתלמיד במקום הרב דוקא מאב"י ור"א הלכתא כבתראי". ובברכי יוסף או"ח סי' תקמ"ט סק"ג הביא כלל מספר יד אהרן דלפי הב"י כשנחלק התלמיד אחר מיתת רבו, הלכה כדברי התלמיד. ולכן כתב הב"י שההלכה כר"ע רק מטעם שהעולם נוהג כמותו. אולם הברכי יוסף הרהר ע"ז מצד הכלל שהלכה כר"ע מחבירו עיי"ש.

4. לשון הרמב"ם בהל' תעניות פ"ה ה"ב.

5. יחזקאל כ"ד א-ב.

6. רש"י שם ד"ה ראשון (השני). וראה לקו"ש חלק כ"ה עמ' 267, וחל"ט"ו סוף עמ' 420 ואילך שזהו ההסבר לשיטת האבודרהם הל' תעניות (הובא בב"י לטאו"ח סתק"נ) שהתענית של עשרה בטבת חמורה יותר משלושה הצומות האחרים, ש'אפילו היה חל בשבת לא היו יכולים לדחותו ליום אחר מפני שנאמר בו בעצם היום הזה (יחזקאל שם), כמו ביום הכיפורים".

והנה הגם שהב"י חלק עליו וכתב "ולא ידעתי מנין לו זה" ולכן פסק בשו"ע או"ח סי' תק"נ ס"ג "כל ד' צומות הללו אם חלו בשבת נדחין" מ"מ ישנה חומרא בעשרה בטבת לגבי שאר הצומות, שרק הוא אפשר לחול בערב שבת (מג"א שם סק"ה) ואז משלימין עד צאת הכוכבים גם אם התפלל תפילת ערבית של שבת מבע"י (רמ"א או"ח סי' רמ"ט ס"ד, שו"ע"ר שם סי"ב) (מלקו"ש כ"ה שם הערה 5).

7. היות שחורבן בית שני, והגלות שבאה בעקבותיו הוא המשך של חורבן בית ראשון ובמיוחד

חיוב הצומות בתקופה שלאחר חורבן בית ראשון עד בנין בית שני: יום עשרה בטבת הוא יום תענית⁸, הנקרא בדברי קבלה "צום העשירי"⁹ משום שחל בחודש טבת שהוא עשירי לחדשים. והוא אחד² מארבעה תעניות שתקנו נביאים המפורשים בקבלה, מפני הדברים הרעים שארעו בהם⁵.

חיוב הצומות בזמן הזה: בזמן הזה שבית המקדש חרב ואין מלכי האומות גוזרים גזרות על כל¹⁰ ישראל, חובת התענית מכח תקנת הנביאים התבטלה¹¹. והדבר תלוי ברצון והסכמת רוב ישראל, אם רצו רוב ישראל והסכימו עליהם שלא להתענות אין מתענים. רצו רוב הציבור מתענים¹². אולם כתבו הפוסקים¹³ דעכשיו כבר רצו וקבלו עליהם ונהגו¹⁴ כל ישראל להתענות מדור דור והרי הן חובה על כל ישראל עד שיבנה בית המקדש⁶.

טעם התענית: מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות. שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב שנאמר והתודו את עונם ואת עון אבותם וגו'¹⁵.

כשאנו רואים, שאפילו הגאולה בתקופת בית שני לא היתה גאולה שלמה, שהרי בבית שני "חסרו ה' דברים" (יומא כא, ב) יוצא מכך, שעשרה בטבת הוא ההתחלה והגורם של כל ענין הגלות מלקו"ש חל' כ"ה שם, וחל' ט"ו עמ' 421 ובהערה 82 וראה מה שהביא בהערה זו בשם התשב"ץ.

8. שו"ע או"ח סי' תקמ"ט סעיף א'.

9. זכריה ח, יט.

10. מגיד משנה שם פ"ה ה"ה, הביאו הב"י בסי' תק"נ ד"ה ומ"ש רבינו.

11. דברי רב פפא בר"ה י"ח, ב'.

12. טור ריש סי' תק"נ.

13. משנה ברורה בסי' תק"נ ס"ק א'.

14. רמב"ם הלכות תעניות פ"ה ריש הלכה ה', מג"א סי' תק"נ ס"ק א'.

15. לשון הרמב"ם בהלכות תעניות פ"ה ה"א, הביאו המג"א בסי' תקמ"ט ס"ק א'. ובשו"ת חת"ס או"ח סי' ר"ח קטע המתחיל ומ"מ וקראת לשבת כתב וז"ל שהיינו חושבים שהתעניות הללו אינם על דרך התשובה אלא ע"ד האבל והצער ביום שארע רע... מ"מ הודיענו הרמב"ם דלא כן הוא (אלא כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה) ועל פיו נהגו לומר וידוים וסליחות באותן הימים (חוץ מט"ב דאיקרי מועד) עב"ל.

סוד התענית: יום תענית נקרא בכתוב¹⁶ "יום רצון" והוא "סגולה נפלאה להתגלות רצון העליון ב"ה כמו הקרבן"¹⁷.

הכרות התענית:

מנהג הספרדים: שבשבת קודם לצום אחר קריאת ההפטרה קודם אשרי, מכריז שליח ציבור הצום להודיע לקהל באיזה יום יחול הצום, חוץ מתשעה באב וצום כיפור וצום פורים¹⁸.

מנהג האשכנזים ומנהג חב"ד: שלא להכריז שום תענית¹⁹.

ערב הצום:

מותר לקחת כדורים לפני הצום הממעטים כח התיאבון²⁰.

אכילה ושתייה לפני התענית: כל תענית שאוכלים בו בלילה הרי זה אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר. והוא שלא ישן שינת קבע. אבל אם ישן שינת קבע אינו חוזר ואוכל, אלא אם כן התנה בפירוש²¹ (קודם השינה) לאכול או לשתות²².

שתייה אחרי השינה לפני התענית: לפי המחבר דין שתייה כדין אכילה²³. לפי הרמ"א בשתייה אין צריך תנאי, דמסתמא דעתו של אדם לשתייה אחר השינה והוי כאילו התנה²⁴.

16. ישעיה נ"ח, ה'.

17. תניא אגה"ת סוף פ"ב.

18. ב"י סוף סי' תק"נ בשם האבודרהם, שו"ע או"ח שם סעיף ד'. וכתב הביאורי הגר"א שם סק"ז דדווקא בתעניות בג' התעניות התלויים ברצון הציבור יש צורך להכריז, משא"כ בתעניות הקבועים אין צורך להכריז.

19. דרכי משה, רמ"א שם.

20. אג"ק חלק י"ח עמ' ת"ע.

21. זוהי דעת רוב הפוסקים דלא כמגיד משנה (הובא בב"י) שכתב שיש להחמיר בדבר (עטרת זקנים שם סק"א ד"ה התנה).

22. שו"ע או"ח סי' תקס"ד ס"א.

23. ראה לשון המחבר שם "אינו חוזר ואוכל ולא שותה, אלא אם כן התנה (קודם השינה) לאכול או לשתות" וכן לשון הבי"ש שם "ולענין הלכה בשתייה נראה לפסוק כדברי האומרים שצריך תנאי".

24. רמ"א שם. מדברי הרמ"א יש להוכיח שתנאי ע"י מחשבה מועיל ואינו מוכח להיות

לכתחילה ראוי להחמיר ולהתנות אף לשתייה²⁵. והרגיל לשתות בלילה אחר השינה מותר לשתות בלא תנאי²⁶.

אכילה לפני התפילה: ומכל מקום תוך חצי שעה לעלות השחר אסור²⁷ להתחיל לאכול סעודת קבע (היינו אכילת פת מזוונות יותר מכביצה) אבל טעימה בעלמא (דהיינו אכילת פת ומזוונות כביצה ולא יותר וכן פירות וירקות ושתיית משקה שאינו משכר אפילו הרבה) מותרת²⁸, ואם התחיל לאכול פת או מזוונות קודם חצי שעה מותר לאכול יותר מכביצה עד עלות השחר²⁹.

זמן תחילת התענית: צום עשרה בטבת בעיר פאריז צרפת מתחיל מעלות השחר³⁰ (לחשבון 16.1 מעלות בשעה 7:00).

שאר עינוים: בג' צומות הללו מותר³¹ להתרחץ אפילו במים חמים³², לסוך, לנעול נעלי עור ולקיים יחסי אישות. והנה למרות שכתבו האחרונים³³ שנכון לבעל נפש להחמיר בשאר עינויים דהיינו רחיצה

בדיבור, אולם בשו"ת אור לציון ח"ג פלא"א תשובה ב' ובהערה שם עמוד רפ"ג כותב שבתענית ציבור יש להתנות דווקא בפה ואין די שיחשוב בלבו ומוכיח זאת מפסקי הב"י בישן תוך סעודתו דאינו חוזר ואוכל וכן מזה שבשתיה צריך תנאי ואין אומרים שמסתמא דעתו של אדם לשתיה אחר השינה. מדברי האור לציון משמע שהבין שנקודת המחלוקת בין המחבר והרמ"א לגבי שתיה היא האם צריך תנאי בדיבור דווקא או מועיל תנאי במחשבה.

25. משנ"ב שם סק"ו בשם המג"א שם סק"ג.

26. משנ"ב שם בשם המג"א שם.

27. משנ"ב סי' פ"ט סק"ז, בשם דה"ח והגרע"א.

28. שו"ע או"ח סי' רל"ב ס"ג, ובמשנ"ב סקל"ד.

29. ממשמעות שו"ע או"ח סי' רל"ה ס"ב.

30. שו"ע ריש סי' תקס"ד, לאורך באגה"ת פ"ג כותב בנוגע לתענית תשובה "וגם יכול לאכול מעט כג' שעות לפני נץ החמה ואעפ"כ נחשב לתענית אם התנה כן" (ובאג"ק חי"ח עמ' תקנ"ו ביאר כ"ק אדמו"ר שאדה"ו הקדים לחשוש לשיעור 'קריאת הגבר' שזמנו שליש הלילה עיי"ש), אולם בספר המנהגים עמוד 45 הובאו דברי התניא הנ"ל אודות תענית תשובה ובהערה המתחילה במילים בתענית תשובה כתב כ"ק אדמו"ר "וצ"ע אם בכל תענית דינו כן".

31. שו"ע סי' תק"נ ס"ב.

32. והב"י שם כתב על רחיצה בחמין "וכן מנהג הפשוט".

33. מג"א שם סק"ג, בשם השל"ה, א"ר סק"ב, חיי"א כלל קל"ג ס"ז, קשו"ע סי' קכ"א ס"ח, ומשנ"ב שם סק"ו.

בחמין וסיכה ותשה"מ (חוץ מליל טבילה) לבד מנעילת הסנדל³⁴, אבל רחיצת פניו ידיו ורגליו בחמין או רחיצה בצונן א"צ להחמיר כלל³⁵, אולם יש שכתבו שגם בעל נפש אינו מחמיר בשאר עינויים³⁶.

החייבים והפטורים בתענית: הכל חייבים להתענות ארבע צומות הללו ואסור לפרוץ גדר³⁷.

דין חולה: חולה שאין בו סכנה (וכש"כ שיש בו סכנה) פטור מלהתענות ואסור לו להחמיר על עצמו³⁸.

הגדרת חולה שאין בו סכנה: כגון שנפל מחמת חוליו למשכב או שיש לו מיחוש שמצטער כ"כ עד שנחלש ממנו כל גופו אעפ"י שהולך כנפל למשכב הוא דומה³⁹.

חולה שנתרפא אך עודנו תשוש כח ויש חשש שאם יצום יחזור לחליו פטור מלהתענות⁴⁰.

תשוש כח או זקן שהרופא אומר שהתענית מזיק לו פטור מלהתענות⁴¹.

במקרים פרטניים של חולשה או קושי לצום וכן במהלך טיפול רפואי או הוראות רופא יש לשאול רב כיצד לנהוג למעשה.

34. שלא יהי' חוכא וטלולא.

35. פמ"ג משבצות זהב שם סק"א, ערוה"ש שם ס"ג.

36. שו"ת מהרש"ג ח"ב סי' ל"ד וז"ל "ובאמת לא ראיתי שיחמיר בזה גם לבעל נפש" וכ"כ בספר פתחי תשובה או"ח סי' תקמ"ט להוכיח שיש להקל אף לבעל נפש. וכ"כ בספר חזון עובדיה ארבע תעניות עמוד כ"א ובהערה י' וכ"כ בספר נטעי גבריאל הלכות בין המצרים פ"ח ס"ב ובהערה ה'.

37. שו"ע סי' תק"נ סעיף א'.

38. משנה ברורה סי' תק"נ סק"ד בשם חיי אדם כלל קל"ג ס"ו.

39. שו"ע רמ"א סי' שכ"ח סעיף י"ז, שו"ע ר"ר סי' שכ"ח סעיף י"ט.

40. ילקוט יוסף מועדים הל' ד' תעניות סעיף ח בשם כמה אחרונים.

41. כף החיים סי' תק"נ סק"ו.

דין מעוברת וממניקה: מעוברות ומניקות שמצטערות⁴² פטורות מלהתענות. וכיום המנהג להקל שלא יתענו כלל⁴³.

הגדרת מעוברת: לאחר מ' יום להריונה, ואם סובלת מהקאות או מיחושים ומרגשת חולשה פטורה גם לפני מ' יום⁴⁴.

42. בדין מעוברת כתב המחבר בסי' תקנ"ד ס"ה "עוברות ומניקות... בשלושה צומות אחרים פטורין מלהתענות" (ומקורו בדברי המגיד משנה פ"ה מהל' תענית הל' י') ולא התנה בכך שמצטערות. לאורך הרמ"א בסי' תק"נ ס"א כתב "עוברות ומניקות שמצטערות הרבה אין להתענות". הרי שהתנה בכך שמצטערות הרבה. (ומקורו בדברי ההגהות מיימוניות הל' תעניות פ"ה אות א'). אולם יש לדייק מדברי אדה"ז בסי' תר"ע ס"ה לגבי תענית בכורות אודות בכור קטן שאין לו אב שיתענה במקומו אזי אמו "אינה צריכה להתענות במקומו אם היא מעוברת או מניקה ויש לה צער". משמע מדבריו שמעוברת פטורה מן התענית כשיש לה צער ואין צורך שתצטער הרבה. וראה מה שכתב החות יאיר בספרו מקור חיים וז"ל "חנם הוסיף הרמ"א תיבת 'הרבה' (אם מצטערות הרבה) ואין להחמיר כלל" וראה גם דברי החיי אדם כלל קל"ג ס"ו "ודין עוברות ומניקות פטורים אלא שכל זמן שאינן מצטערות נהגו להתענות ואם מצטערות הרבה אסורים להחמיר על עצמן" הרי כתב להדיא שנהגו להתענות כשאינן מצטערות, ואם מצטערות הרבה אסור להם להתענות משמע שאם הם מצטערות אין מנהג. וכ"כ הערוך השלחן בסי' תק"נ בס"א "ועוברות ומניקות לא יתענו בכל השלושה צומות, לבד מתשעה באב. אמנם הנשים הבריאות נהגו להחמיר בהשלושה צומות... אמנם כשמצטערות הרבה אסור להן להחמיר" ובשו"ת להחמיר" יציב ח"ב סי' רל"א למד כן בלשון הרמ"א עיי"ש.

43. בספר שו"ת תשובה מאהבה ח"ב (דף ל"ו ע"ד) בהגהות לסי' תק"נ כתב דסתם עוברות ומניקות מצטערות הרבה לכן אין להם להתענות רק בת"ב עכ"ד, ובשו"ת אור לציון ח"ג פכ"ה תשובה ז' כתב "בזמנינו סתם מעוברת מצטערת היא ויש להקל שלא יתענו" וכ"כ בשו"ת יחזה דעת ח"א סי' ל"ה עמוד ק"ב "אולם נראה שבזמן הזה שירדה חולשה לעולם, גם לבנות אשכנז היוצאות ביד רמ"א יש להקל, שמסתמא נחשבות כמצטערות הרבה, ופטורות מהתענית. וכן פסק הגאון רבי יחיאל מיכל אפשטיין בספר ערוך השלחן (סי' תקנ"ד בעיף ז). "ובעל היבי"ע הבין כן מזה שהערה"ש כתב "עוברות ומניקות... בג' צומות אחרות פטורות מלהתענות וכש"כ בתענית אסתר ולא יחמירו על עצמן" הרי שכתב בסתם שאינם מתענות ולא חילק בין מצטערות לאין מצטערות למרות שבסי' תק"נ חילק בין מצטערות ללא מצטערות, וא"כ משמע שסובר שכיום המציאות שסתם מעוברות מצטערות הן. וכך מקובל להורות בקרב מורה הוראה, וכן פרסמו בי"ד רבני חב"ד בארה"ק עבור תענית עשרה בטבת תשפ"א.

44. משנ"ב סי' תק"נ ס"ג ובשער הציון ב' מביא מספר מור וקציעה סי' תק"נ "כי בראשית ימי עבודה העובר חלוש ביותר, ועיניו או סגוף קל מפסידו בודאי ומסכן גם המעוברת, לפיכך המקל נשכר בלי ספק".

הגדרת מניקת: נחלקו בזה פוסקי זמנינו י"א⁴⁵ דווקא אם מניקה בפועל (ואפילו חלקית) במשך כל עשרים וארבעה חודשים שאחרי הלידה פטורה אבל אם אינה מניקה (לפחות חלקית) חייבת להתענות, ולפי"ז יולדת (וכן מפלת) שאינה מניקה פטורה רק עד ל' יום שאחרי הלידה⁴⁶.

וי"א⁴⁷ שאפילו אם פסקה מלהניק פטורה במשך כל עשרים וארבעה חודשים שאחרי הלידה וכן לדעה זו מפלת (לאחר מ' יום להריונה) דינה כמיניקת עד כ"ד חדשים לאחר ההפלה. אולם מפשטות דברי השו"ע משמע כי"א הראשון. ונראה דאם האשה בריאה ומרגישה בעצמה שיכולה לצום בשלוש צומות שהם ימי תענית ציבור תתענה והוא הדין לתענית אסתר, אבל אם היא מרגישה חולשה ומצטערת בתעניתה, יש להורות להתיר לה לאכול, ולסמוך על דברי המקילים⁴⁸ וראוי לעשות בזה שאלת חכם.

---

45. שו"ת אור לציון ח"ג פכ"ה תשובה ז', ראה נטעי גבריאל בין המצרים פ"ה הערה א' בשם הרב מפאפא וטענתם דהרי המחבר בשו"ע סי' תקנ"ד ס"ה כתב על מעוברות ומניקות "ואעפי"כ ראוי שלא תאכלנה להתענג במאכל ובמשתה אלא כדי קיום הולד" (ומקורו מהתוספתא בתענית פ"ב הלכה י"ב) מכאן מוכח שכל ההיתר הוא כדי קיום הולד וטעם זה שייך רק במניקה בפועל (ואפילו חלקית), וכן כתב בהערות האיש מצליח על המשנ"ב ריש סי' תק"נ והוסיף ראה נוספת מדברי הגמרא בשבת קכ"ט, א וכן נפסק בשו"ע או"ח סי' ש"ל דחיה לאחר ל' יום נחשבת בריאה וכל הפטור לגבי תענית הוא משום צער הולד וכך פסק הגר"מ מאזוז בספרו על חג הפורים סנסן ליאיר סי' ה' והגר"ע יוסף בספרו חזון עובדיה על פורים עמוד ט"ל חזר בו וכתב שרק אם מרגישה חולשה יתירה פטורה מן התענית וכן כתב ביביע עמוד ח"י המובא בהערה 25. אולם בחזון עובדיה על ארבע תעניות עמוד ס"ב כתב "ואם מרגישה חולשה, ויש לה צער להמשיך בתעניתה, די לה בתענית שעות כפי יכולתה.

46. שו"ע או"ח סי' תקנ"ד ס"ו, רק עד ל' יום לפי הכרעת הי"א הראשון, שו"ת אור לציון בהערה שם.

47. שו"ת יחווה דעת ח"א סי' ל"ה, ירחון כנסת ישראל סי' ע"א, דעת תורה סי' תק"נ סק"א (להמהרש"ם) וטעמם משום שאין היולדת חוזרת לאיתנה עד עבור כ"ד חודש משום ש"אבריה מתפרקין (מחמת הלידה. רש"י) ואין נפשה חוזרת עד כ"ד חודש" (נדה ט, א) וכן נפסק בשו"ע יו"ד סי' קפ"ט סעיף ל"ג. וכן כתב בספר נט"ג בין המצרים ריש פרק ה' הערה א' בשם שו"ת אלף המגן (רובינשטיין ווארשא) סי' ג' דעד כ"ד חודש פטורות מלהתענות דהוי חלושה, ובפרט בזמנינו דאחסור דרא והחולשה גברה עיי"ש.

48. שו"ת יביע עמוד ח"י ריש סי' ל"ט. וכן קיבלתי בשימוש חכמים.

אופן האכילה: כל⁴⁹ הפטורים מלהתענות רשאים לאכול בבוקר, ואינם צריכים להתענות תענית שעות, ואינם צריכים לאכול פחות מכשיעור, אך לא יאכלו כדי להתענג אלא בשביל בריאות גופם. ונכון שיאכלו בצנעה⁵⁰, אך אינם חייבים להשלים את הצום לאחר זמן⁵¹ אך מן הנכון לפדות בממון⁵².

חינוך קטנים: קטן שלא מלאו לו י"ג שנים ויום אחד, וקטנה שלא מלאו לה י"ב שנים ויום אחד פטורים מלהתענות ואפילו מתענית שעות⁵³, ומ"מ קטן שיש לו דעת להתאבל (כבן 9) יש מחמירים שמאכילים אותו לחם ומים⁵⁴ או מאכל פשוט⁵⁵, כדי להתאבל עם הציבור, אמנם למעשה אין נוהגין כן⁵⁶ אלא נותנים להם כל צרכם אך מ"מ ראוי לחנכם שלא יאכלו מעדנים ומיני מתיקה⁵⁷.

תענית חתן וכלה: חתן וכלה שחלה התענית בתוך שבעה ימי המשתה שלהם חייבים להתענות⁵⁸.

בעלי ברית: אבי הבן, הסנדק והמוהל מחוייבים להשלים התענית⁵⁹.

49. שו"ת אבני נזר או"ח סי' תק"מ.

50. שערי אפרים דיני קה"ת שער א סעיף י', שו"ת מנח"א ח"ג סי' ג'.

51. משנ"ב סי' תרפ"ו סק"ה.

52. מטה אפרים סי' תר"ב סעיף כ"ג.

53. למרות שהכף החיים הביא סי' תקנ"ד סק"ג דברי הערך השלחן ובית הלל דיש לחנך הקטן לתענית שעות מכיון שאין סכנה בדבר מ"מ רוב הפוסקים כתבו שבתעניות דרבנן אין לחנכן אפילו לתענית שעות שו"ת רמ"ע מפאנו סוף סי' קי"א, א"ר סי' תקמ"ט סק"ז, חיי"א כלל קל"ג ס"ו, שו"ת פנ"י מהדורא תנינא או"ח סי' ט"ז, מטה יהודה סי' תקנ"ד משנ"ב סי' תק"נ סק"ה, קשו"ע סי' קכ"א סוס"ט.

54. מג"א סי' תק"נ סק"ב, והאליה רבה הנ"ל, חיי"א הנ"ל, קשו"ע הנ"ל, משנ"ב הנ"ל, ומקור הדברים הם מהרמ"ע מפאנו הנ"ל.

55. חיי"א הנ"ל, ומשנ"ב הנ"ל.

56. הכף החיים בסי' תק"נ סק"ט הביא מספר ה"ב אות א שמשיג על דברי הרמ"ע הנ"ל וכתב שכמדומה שאין נוהגין כן וכ"כ בברכ"י סי' תקמ"ט סק"א כתב "ולא נהגו כן".

57. שו"ת באר משה ח"ח סי' צ"ה.

58. משנ"ב סי' תק"נ סקי"ב, וביאור הלכה סי' תקמ"ט ד"ה חייבים להתענות בשם הריטב"א תענית ל"א, א'.

59. מג"א סי' תקנ"ט סקי"א, בה"ט שם סקט"ו, משנ"ב סקל"ה.

שטיפת הפה וצחצוח שיניים: אין לשטוף את הפה בבוקר בתענית ציבור⁶⁰, וכן אין לצחצח שיניו במים.

מי שיש לו צער יש להקל, רק יזהר ביותר לכפוף ראשו ופיו למטה שלא יבואו המים לגרונו⁶¹.

מי שיש לו ריח הפה חזק מאוד רשאי לצחצח שיניו במברשת עם משחת שיניים בלא מים⁶², ואם מצטער לצחצח בלא מים מותר גם לשטוף אח"כ הפה במים אך יזהר ביותר לכפוף ראשו ופיו למטה שלא יבואו המים לגרונו. וכן מותר להדיח פיו עם משקה כגון ליסטעריין עם מים כי אין חשש שיבלע המשקה היות שמזיק לגוף⁶³.

שינויים בתפילה:

אצל האשכנזים הקהל אינו אומר עננו בתפילת שחרית כ"א בתפילת מנחה⁶⁴ בברכת שומע תפילה⁶⁵. ואצל הספרדים הקהל אומר עננו בין בשחרית ובין במנחה⁶⁶. אבל החזן (בחזרת הש"ץ) אומר ברכת עננו אצל האשכנזים והספרדים הן בתפילת שחרית⁶⁷ והן בתפילת מנחה בין ברכת גואל ישראל לברכת רפאנו⁶⁸, אם יש בביהכ"ס עשרה מתענים⁶⁹. אולם אומרה אף אם יש רק ג' מתענים ועוד שבעה שאכלו פחות משיעור ככותבת (30 גרם)⁷⁰ ואם לאו יאמרנו בשמע קולנו כיחיד במנחה⁷¹.

60. שו"ע או"ח סי' תקס"ז ס"ג.

61. משנ"ב שם סקי"א.

62. שו"ת מנח"י ח"ד סי' ק"ט.

63. שו"ת באר משה ח"ח סי' צ"ד.

64. רמ"א או"ח תקס"ה ס"ג.

65. שו"ע או"ח שם ס"א.

66. שו"ע שם ס"ג, ילקוט יוסף הלכות ד' תעניות סעיף י"ט.

67. רמ"א תקס"ה ס"ג.

68. שו"ע או"ח סי' תקס"ו ס"א.

69. שם ס"ג.

70. ספר המנהגים עמ' 45 בשם הפסקי דינים להצ"צ או"ח סי' תקס"ו ס"ג, ושו"ת צ"צ שער המילואים ח"א ס"ח.

71. לוח כולל חב"ד, משנ"ב תקס"ו סקי"ג.

טעה הש"ץ ולא אמר עננו ונזכר לפני שאמר את השם מברכת רפאנו חוזר ואומר עננו ורפאנו, אבל נזכר לאחר חתימת רפאנו אומר עננו קודם חתימת שומע תפילה ויחתום "ברוך אתה ה' העונה בעת צרה ושומע תפילה. שכח גם בשומע תפילה, אומרה בברכה בפ"ע אחר ברכת שים שלום⁷².

יחיד ששכח לומר עננו ונזכר אחר שאמר את השם בברכת שומע תפילה יאמרנו ללא חתימה אחר אלקי נצור לפני יהיו לרצון האחרון⁷³.

בתפילת שחרית באמירת תחנון⁷⁴ לאחר נפילת אפיים מוסיפים סליחות, ולאחר הסליחות אומרים את האבינו מלכנו הארוך⁷⁵. לאחר התחנון קוראים בתורה פרשת "ויחל משה" אף אם יש בביהכ"ס רק ג' מתענים⁷⁶.

אמירת פסוקים בקול רם: נוהגים שהקהל אומר בקול רם את הקטעים הבאים "שוב מחרון אפיך וגו'" וכן ה' ה' אל רחום וגו'" "וסלחת לעווננו וגו'" ואחר שסיים הקהל יחזור הקורא בקול רם והעולה יקרא עמו בלחש כיתר הקריאה⁷⁷.

בתפילת מנחה מתחילים באשרי והשליח ציבור אומר חצי קדיש, קוראים בתורה בפרשת "ויחל משה" ומפטירים "דרשו הוי", לאחר ההפטרה אומר השליח ציבור שוב חצי קדיש. בתפילת העמידה מוסיפים הציבור והשליח ציבור עננו (כל אחד במקומו), כמו"כ עליו להוסיף ברכת כהנים לפני ברכת שים שלום. באמירת התחנון לאחר נפילת אפיים אומרים את האבינו מלכנו הארוך.

72. שוע"ר סי' קי"ט ס"ה.

73. לוח כולל חב"ד, שו"ע או"ח סי' תקס"ה ס"ב ובמשנ"ב סק"ז "קודם יהיו לרצון" ובשעה"צ סק"ו " היינו לכתחילה, ובדיעבד יכול לומר אף אחר יהיו לרצון כיון שלא עקר עדיין רגליו עדיין".

74. שו"ע או"ח סי' תקס"ו ס"ד.

75. ספר המנהגים שם.

76. שם.

77. מטה אפרים תר"ב י"ד.

מנהג בני ספרד: להפטיר "שובה ישראל" עד ה' אלוקיך⁷⁸.

ציבור המתענים יעמידו לש"ץ אחד שמתענה⁷⁹. ואם עלה ש"ץ שאינו מתענה עמהם וכבר התחיל חזרת הש"ץ יאמר עננו שאומרים בת"צ ויאמר "ביום צום התענית הזה"⁸⁰.

וכן אין לעלות לתורה למי שאינו צם⁸¹. ולכן כהן שאינו צם יצא מביהכנ"ס⁸² לפני שמעלים את הראשון, אם אין כהן אחר בביהכנ"ס, כדי שאף אחד לא יפרש שהוא כהן פסול כיון שלא מעלים אותו לתורה⁸³ אבל אם יש שם כהן אחר אין צריך לצאת⁸⁴.

לבני אשכנז: אם כבר קראו למי שאינו צם לעלות לתורה בקריאה של שחרית בימי שני וחמישי בדיעבד יעלה לתורה⁸⁵. אולם בקריאה של מנחה⁸⁶ או בשחרית שאינו יום שני או חמישי יעלו מישהו אחר במקומו⁸⁷. אלא שאם צר לו להודיע שאינו צם, מפני חילול השם, לא יאמר שאינו צם ויעלה לתורה⁸⁸.

לבני ספרד: אפילו אם קראוהו בשמו לעלות לס"ת, יתנצל שאינו מתענה מחמת אונס, ויעלה אחר במקומו⁸⁹.

78. חזון עובדיה ארבע תעניות עמ' ק"ב.

79. שו"ע או"ח תקס"ו ס"ה מג"א וט"ז שם.

80. משנ"ב סי' תקס"ו סקי"ח.

81. שו"ע או"ח סי' תקס"ו ס"ו. אבל ההגבהה והגלילה אינו בכלל העליות ומותר להעלותו, ראה מט"א לסי' תר"ב סקט"ו.

82. שם.

83. משנ"ב שם ס"ק כ"א.

84. שם ואם חושש שיקראוהו לעלות יאמר לחזן שלא יקראוהו.

85. כך מדברי המשנ"ב שם והשעה"צ כ"ד וכ"כ הפסקי תשובות ח"ו עמ' קס"א.

86. משנ"ב שם ובשער הציון סקכ"ד.

87. לפי הט"ז שם סק"ז אם הוא עולה הרי זו ברכה לבטלה, אבל לפי המג"א שם סק"ח אינה ברכה לבטלה משום דהברכה הוא מפני כבוד הציבור. והמשנ"ב בסקכ"א מחמיר אם אין חילול השם.

88. לוח כולל חב"ד בצום גדליה. ובמשנ"ב שם.

89. חזון עובדיה ארבע תעניות עמודים ק"ח - ק"ט כי יש בזה חשש ברכה לבטלה לדעת כמה פוסקים ראה שם באריכות בהערה ה'.

טעימת מאכל: לבני ספרד: מותר⁹⁰ לטעום תבשיל (לדעת אם צריך מלח או תבלין⁹¹) ובלבד שיפלוט. וניתן לעשות זאת כמה פעמים⁹² עד כדי רביעית⁹³ בבת אחת⁹⁴, אם יודע בעצמו שיכול להעמיד עצמו שלא יבלע כלום. אולם ביוהכ"פ וט' באב אסור.

לבני אשכנז ומנהג חב"ד: נוהגין להחמיר בכל תענית ציבור⁹⁵.

אמנם במקום סעודת מצוה שמבשלין ביום לצורך הלילה יש לסמוך להתיר בשארי תעניות לטעום התבשיל מעט מעט אם יש בו מלח ותבלין ולפלוט⁹⁶.

בליעת רוק: בליעת רוק מותרת בתענית ואפילו ביוהכ"פ⁹⁷.

90. שו"ע סי' תקס"ז טעיפים א' - ב'.

91. מג"א שם ס"א בשם רש"י בברכות י"ד, א ד"ה מהו שיטעום.

92. מג"א שם סק"ה בשם הרשב"א סי' רס"ז. וכתב המשנ"ב שם בסק"ח דנקטינן כיש אומרים בתרא ז"ל "מדכתב המחבר דין זה בשם יש אומרים ויש אומרים ולא הכריע בדבר משמע דדעתו להקל הווא מילתא דרבנן" משמע מדבריו דכשמוא מחלוקת בשו"ע בלשון "יש אומרים ויש אומרים" היינו שהמחבר לא הכריע ודעבד כמר עבד, ודעבד כמר עבד. (והוא כדעת הגינת ורדים חלק חו"מ כלל א' סי' ב' ועוד הובא ביד מלאכי כללי השו"ע אות י"ג). והפרי מגדים בהקדמתו ליו"ד (בכללי איסור והיתר אות ב) כתב, כשכותב המחבר י"א וי"א ולא הכריע, בדאורייתא אולינן לחומרא, ובדרבנן לקולא. ודבריו צריכים ביאור דהרי רוב הפוסקים פסקו דיש אומרים ויש אומרים, הלכה כיש אומרים בתרא בין לקולא ובין לחומרא (יד מלאכי שם בשם כנסת הגדולה או"ח סי' שי"ח בהגה"ט בשם גדולי האחרונים) וכן פסק המשנ"ב בעצמו בסי' תרכ"ו בביאור הלכה ד"ה ויש אומרים. והגר"מ מאזוז הרגיש בדבר זה בהערותיו על המשנ"ב שם.

93. אבל יותר מרביעית בבת אחת אסור, דמתוך שלוגמיו מלאים יבלע מעט (משנ"ב שם ס"ק ט').

94. משנה ברורה שם סק"ח.

95. רמ"א שם.

96. משנה ברורה שם סק"ו בשם החיי אדם כלל קל"ב סי"ט.

97. משנ"ב סי' תקס"ז סוסקי"ג בשם המג"א שם סוסק"ח, והמג"א הביא את דברי האגודה בפ"ח דיומא (סי' י"ח) שכתב מותר לבלוע הרוק ביוהכ"פ. ואח"כ הביא את דברי הב"ח בסי' תרי"ב דאף דקיי"ל דאפילו אוכלין שאין ראויין לאכילה אסור לכתחילה א"כ גם הרוק אסור לבלוע. אולם המגן אברהם הכריע שמותר ברוק כי אין כוונתו כלל לאכילה. והגם שבקשו"ע בסי' קכ"א סי"י כותב שאם יכול להמנע מלבלוע יפלוט, מ"מ הנט"ג בהלכות בין המצרים בפ"ג הערה ט' כתב שהיא חומרא יתירה ומעולם לא שמענו שינהגו כן.

לקיחת תרופות: לקיחת תרופה⁹⁸ או גלולה מרה וכן כל שאין טעם טוב וערב לחיך⁹⁹ לצורך רפואה, מותר לבלוע בלי מים בתענית.

ואם א"א להחולה לבלוע בלי מים אז יבלענו עם מעט מים מרים כגון מים עם טיי שחור כדי לפגום בטעם המים¹⁰⁰.

ואם אין באפשרותו לבלוע הכדורים אלא עם מעט מים רגילים וכן במקרה שצריך לבלוע גלולות שיש בהם מתיקות¹⁰¹ או סירופים ממותקים אין להתיר אלא באופן שאם ימנע מלקחתן יגיע לידי מצב של חולי שיהי' פטור מלהתענות¹⁰².

שכח ואכל: שכח ואכל מחוייב להשלים התענית¹⁰³. ואינו צריך להתענות יום אחר, אם לא שכוונתו לשם כפרה¹⁰⁴. ויכול לומר עננו בנוסח: עננו ביום צום התענית זה¹⁰⁵. ואם אכל פחות משיעור כותבת בכדי אכילת פרס או שתה פחות מרביעית לא נעקר התענית ממנו¹⁰⁶ ויאמר עננו כרגיל¹⁰⁷.

98. באר היטב סי' תקס"ז סק"ז ומקורו בהלכות קטנות ח"ב סי' צ"ז.

99. פסיקת הגר"ע יוסף ז"ל בספר לב אברהם ע' י"ז. הובא בילקוט יוסף מועדים הלכות ד' תעניות סעיף י"ד.

100. כף החיים סי' תקנ"ד ס"ק ל"ד.

101. ובגלולה שטעמה מתוק יש עצה לקחתה ע"י עטיפתה בנייר מתוק (פסקי תשובות עמוד קס"ד הערה 13, שש"ב פל"ט ס"ח).

102. עפ"י שו"ת אג"מ או"ח ח"ג סי' צ"א.

103. שו"ע סי' תקס"ח סעיף א.

104. מג"א שם סק"ד, ומי שקשה לו התענית ולא יוכל להתענות בה"ב יש לו לפדות בממון, והעשיר יש לו ליתן לפי עשרו. מטה אפרים סי' תר"ב סכ"ג ובקצה המטה אות כ"ג.

105. משנ"ב שם סק"ג.

106. משנ"ב שם סק"ה.

107. עפ"י שו"ת מהר"ם שיק סי' ר"צ ספר מחרשת ח"א סי' י"ד סק"ד, ספר לב אברהם סי' תקנ"ט סעיף ד' בשם הגרש"ז אויערבך.

עישון בתענית: יש אומרים שאסור לעשן סיגריות בימי תעניות¹⁰⁸, ויש מתירים¹⁰⁹. והעיקר כדברי המתירים¹¹⁰.

אגרא דתעניתא: מנהג ישראל להרבות צדקה (בסבר פנים יפות¹¹¹) ביום התענית לפני תפילה מנחה¹¹², ויש משערין מה שהיה אוכל ביום זה ונותן לעניים¹¹³.

108. משנ"ב סי' תקנ"ה סק"ח בשם כנה"ג סי' תקס"ז אות ג'.

109. שו"ת זרע אמת סי' ע"ג, שו"ת דרכי נועם או"ח סי' ט', שו"ת בית דוד או"ח סי' שמ"ג.

110. ברכ"י סי' תקס"ז בשם זקנו וכתב ובזמנינו פשט התיירו להקל, וכ"כ בא"א סי' תקס"ז.

111. רמב"ם הל' מתנות עניים פ"י ה"ד. טושו"ע יו"ד סי' רמ"ט ס"ג.

112. מקור מנהג זה מוזכר במסכת ברכות ו, ב "אגרא דתעניתא צדקתא" וברש"י ד"ה אגרא: "שנותנין צדקה לערב לפרנסת העניים שהתענו היום", וראה גם רש"י בסנהדרין ל"ה, א ד"ה כל תענית: רגילין היו בלילי תענית לעשות צדקה והיו עיני העניים נשואות לכך. והובא להלכה בספר מטה משה או"ח סי' תשנ"ה וז"ל מנהג ליתן צדקה במנחה דתענית. דאגרא דתעניתא צדקתא וכתוב לעבדו בכל לבבך ויש אדם שממונו חביב עליו מגופו ושמעתי מפי מורי ז"ל דמהאי טעמא מפטירים דרשו בתענית שנאמר בה כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה וגו'.. והטעם שמפטירין במנחה ולא בשחרית משום דכתיב שמרו משפט ועשו צדקה ואגרא דתעניתא צדקתא לעת ערב ומשום הכי נהוג לאמרו בערב אחר שעשו צדקה ע"כ וסימן לדבר תענית אותיות תת ענ"י. עכ"ל ומשמע מדבריו שיש לתת צדקה זו לפני אמירת הפטרה דהיינו לפני תפילת מנחה. הובא באל"י רבה סי' תקס"ו סק"ב, משנ"ב שם ס"ק י"ב ובכף החיים שם סקט"ו, וכן בלקו"ש חלק כ"ה עמוד 470 ריש אות י"א.

113. ראה מקורות שהוזכרו בהערה הקודמת. ומהטעמים לזה כדי שמה שאינו אוכל ושותה ביום התענית אכן יעלה סכום זה לקדושה ממש ולא ישאר סכום הסעודות בכיסו להשתמש בו לעניני חול (תו"מ התועדויות תשמ"ט ח"ב עמ' 460 הערה 35).

דברי כבושין¹¹⁴: כ"ק אדמו"ר הנהיג מחדש את המנהג שנהגו בעבר בקהילות ישראל¹¹⁵ לומר אחר תפילת מנחה דברי כבושין¹¹⁶ (לכה"פ כמה מילים) או מזמור תהילים המתאים. ובמקום שא"פ (מצד טרחת הציבור) שיחשבו עכ"פ דברי כבושין¹¹⁷.

הטס ביום תענית ממדינה למדינה ויש הפרשי שעות בין המדינות, שלפעמים נמצא שהיום מתארך ופעמים שהיום מתקצר, מתחיל להתענות כזמן המדינה שיצא ממנה ומסיים להתענות כזמן המדינה שמגיע אליה (בין לקולא ובין לחומרא)¹¹⁸.

114. כל הקטע הבא מיוסד על השיחה שאמר הרבי אור לעשרה בטבת תשל"ח בחדרו ונרפסה בהוספות ללקו"ש חלק כ' עמ' 352.

115. מנהג זה היה נהוג בכמה קהילות (ספר הזכרונות ח"א ימ' 233. 268. התמים ח"ד לו, ד) אולם מצד סיבות שונות, למרבה הצער, מנהג זה נשאר רק במקומות ספורים.

לימוד זכות: יש לומר ע"ז, מכיון שאין צריך דברי כבושין טובים יותר מאשר ההפטרה שאומרים בתענית ציבור למנחה. והרי הוא יום מלאכה, ואין להטריח.

למעשה: רואים במוחש שההתעוררות הבאה מאמירת או שמיעת נוסח קבוע של ההפטרה ובלשון הקודש אינו דומה להתעוררות של דברי כבושין כשאינם בנוסח קבוע, ובשפה המדוברת. ובפרט שבדברי כבושין הנאמרים בתענית ציבור, היו מדברים בפירוש גם אודות ענינים העומדים על הפרק (כפי שנפסק בשו"ע בסוף סי' תקע"ו).

116. **אמירת דברי כבושין**: מוזכרת במשנה רפ"ב דמסכת תענית "הזקן שבהן אומר לפניו דברי כבושין" וכן בסימן תקע"ט ס"א וכן נפסק בשו"ע בסוף סי' תקע"ו "בכל יום תענית שגוזרים על הצבור מפני הצרות... ומזהירין ודורשין וחוקרים על בעלי חמס ועבירות ומפרישין אותם ועל בעלי זרוע ומשפילין אותם וכיוצא בדברים אלו".

בפירוש המלה כבושין יש מפרשים שהיא באה מלשון כבישה כמו מכבש דהיינו כלי הלוחץ ודוחק (תוי"ט שם בשם רש"י) ויש מפרשים דהיינו דברים הכובשים ודוחקים את הלב לשוב בתשובה (רע"ב שם).

זמן אמירתן: היו נאמרין לפני תפילת מנחה (ראה ערוך השלחן סי' תקע"ט ס"ג "וכן בכל תענית או בער"ח כשאומרים דברי מוסר יאמרו קודם תפילת מנחה" ומיוסד עפ"י סדר הדברים המופיעים שם במשנה דבמשנה א' מוזכרת אמירת דברי כבושין כדלעיל ובמשנה ב' נאמר "עמדו בתפילה" אבל לא בשחרית משום בטול מלאכה, ובדוגמת ההפטרה שאין מפטירין אותה בשחרית "משום בטול מלאכה לעם" (לבוש או"ח סי' תקס"ו ס"ב).

117. ומכיון ש"רחמנא ליבא בעי" (רש"י סנהדרין ק"ו, ב ד"ה רבותא למבעא בעיי) ובפרט בעניני תשובה, אשר "עיקר התשובה בלב" (תניא פכ"ט), הרי "מחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה" (קידושין מ, ט).

118. שו"ת חבצלת השרון ח"א סי' מג"ג, שו"ת אג"מ ח"ג סי' צ"ו קטע המתחיל ובדבר שינויי היום, שו"ת בצה"ח ח"א סי' ל"א שאוליין בתר המקום שהוא נמצא. באם מרגיש חולשה

זמן צאת הצום: זמן צאת ג' כוכבים בינונים¹¹⁹ בשעה: 17:44.

הלכתא למשיחא: כל הצומות האלו עתידים ליבטל לימות המשיח. ולא עוד אלא שהם עתידים להיות יום טוב וימי ששון ושמחה שנאמר כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים והאמת והשלום אהבו¹²⁰.

מכיון שעשרה בטבת הוא ההתחלה והסיבה של כל הצומות, הרי כאשר מהפכים אותו ליום טוב, ע"י אהבת ישראל ואחדות ישראל, מתהפכים בדרך ממילא כל שאר הצומות ל"ימים טובים וימי ששון ושמחה"¹²¹.

יתירה וקשה עליו התענית, יש מקום להקל לגמור את הצום לאחר שכבר לילה במקום שיצא משם.

119. שו"ע או"ח סי' תקס"ב סעיף א, משנ"ב שם סק"ג ואפילו במפוזרים. אע"ג דבסי' רצ"ג נתבאר דלא יתפלל ערבית במו"ש עד שיראה ג' כוכבים קטנים משום דאינן בקיאים להבחין בין גדולים לבינונים היינו דוקא לענין שבת אבל לענין תענית כאן לא מחמירין ולא בעינן קטנים וסגי בבינונים (לבוש תקס"ב סק"א ד"ה אבל קטנים).

120. רמב"ם סוף הלכות תעניות.

121. לקוטי שיחות חלק כ"ה ע' 269.